

A két protestáns vallási típus kérdéséhez.¹⁾

Amidőn Preuss lipcsei tanárnak „*Lutherische und reformierte Frömmigkeit*“ című (magvas tanulmányát zengzetes magyar nyelvünkre lefordítottam, s e folyóirat múlt évi hasábjain közzétettem, azt hittem, hogy teszek az abban fölvetett rendkívül érdekes *tudományos kérdéssel* jó szolgálatot hazai prot. irodalmunknak, s azt gondoltam, hogy ennek a valóban szép kérdésnek a megvilágítása — különösen szerzője példás tárgyilagos előkelő hangján — csak vallásos egyházi erősítésünkre s kölcsönös megbecsülésünkre vezet. Természetes, hogy nem mindenben követem mesterem: Preuss felfogását. Így p. o. a kálvinizmust a lutherizmus mellett nem tartom „epigón“ alaknak, sőt inkább úgy történetileg, mint hittanilag kifejlett, s egymást kiegészíteni hivatott gondviselészerű reformációi alakzatnak, sőt *Kirn* lipcsei tanárral valom, hogy mindkét prot. vallási típus „az evangélium közös alapján álló két teljesen egyenjogú vallásos individualitás,“ — bár értékében szerintem is felette áll a lutheri a kálvininak.

Vállalkozásomban sok tekintetben csalódtam. Vihart arattam. Mintha dogmatikai harcot akart volna felidézni, úgy bántak el egyes kálvinista ismertetőik Preuss tanulmányának előkelő hangjával és ritka tárgyilagos előadásával egyaránt. Tizenöt oldalról is ismertették. Voltak, akik melegen méltányolták. Két fiatal tudós kálvinista írónk: *Révész Imre* és *Sebestyén Jenő* azonban valósággal — hol fölényes mosolylyal, hol szenvedelemmel — kivégezni igyekeztek. Dicséretes kivételt képez harmadik: somogyi társuk *Izsák Aladár*, ki levelében azt írta: „Igen jó szolgálatot tettél az izgatóan érdekes tanulmány lefordításával. Tanulmányozása közben az eszméltető és termékenyítő gondolatok egész raja támad fel a lélekben. Felséges élvezet: nemes ellenféllel viaskodni s önmagunkkal tusakodni. . . .“ Hasonlítsuk már most össze ezzel a komoly méltatással *Révész Imre* ama megokolatlan állítását, amely szerint „Preuss műve, akármilyen érdekes, vonzó és tanulságos olvasmány is, alapjellemben szerint *önálló tudományos érték nélkül szükölködő pártirat.*“ S a kálvinista lapok legtöbbször sietett e nagyhangú kijelentést

¹⁾ Ref. lapok kifogásolták, hogy dr. Szlávik cikkét közöltem. Minthogy a vitatott kérdés közérdekű és tudományos jellegű, természetes, hogy az ellenvéleményt is készséggel közöltem volna, ha beküldték volna.

egyszerűen lenyomatni. Szomorúan érdekes, hogy kortársaim közül kiválóbb kálvinista író társaim a kérdéshez nem szólottak, hanem tudományos értéke megállapítását a fiatalabakra bízta. Egyszerűen hallgatással mellőzték vagy félre állottak.

De nézzük sorrendben ev. és ref. részről egyaránt az egyes irodalmi ismertetéseket. Egy valóságos kaleidoszkóp tűnik fel előttünk.

A „*Prot. Egyházi és Iskolai Lap*“ f. évi 3. számának rövid ismertetése után, amelyben Preuss tanulmányát „különösen aktuális“-nak mondja, behatóbban *Vári Albert* unitárius író társunk ismerteti azt ritka tárgyilagossal előkelő hangon a *Keresztény Magvető* jelen évf. 1. füzetében. Mindezekelőtt a fordítónál — kinek régebben a debreceni irodalmi harc napjaiban Ballagi Mór lapjában (és a külföldi sajtóban) még az unitáriusok mellett is volt védő szava — érthetetlennek találja, hogy „a két testvér protestáns vallásfelekezetről“ beszél. Hát csak azért, mert Preuss műve csak azt a kettőt hasonlítja össze egymással. Mi magunk is valljuk a derék ismertetővel, hogy „a protestantizmus fogalma nem olyan zárt testület, amelynek csak két egyház hívei lehetnek a tagjai.“ Én magam is immár 30-ik éve hirdetem a katedrán, a sajtóban, és az irodalomban, hogy a protestantizmus vallási elvének bármely történeti vagy hittani szűkös felfogása „ellentétben van annak mai fejlettebb értelemben vett lényegével s a közös célért folytatott küzdelem győzelmi kilátásaival,“ s mi is érezzük lelkünkben az unitáriusokkal, sőt a többi protestáns vallási árnyalatokkal, a melyeknek mindegyike egy-egy igaz — bár egyoldalúan kifejtett — karizmatikus gondolatot képvisel, a testvéri közösséget.“

Vári Preuss művét különben a „luth. és kálvini vallásosság igen alapos és mélyreható rajzának“ mondja, amelyből szerinte is kitetszik, hogy „Luther és Kálvin (mint reformátor) két különböző egyéniség volt s az ő nyomukban megindult vallásos irányzat is két külön protestáns típust jelent.“

Végül a két vallási típus egyes jellemző sajátosságainak tömör és tárgyilagossal bemutatása után fejtegetéseinek eredményét az érdekes író így foglalja össze: „A protestantizmus eme két alakjának ilyen bemutatása tanulságul szolgálhat arra nézve, hogy egyik a másiktól átvegye azt, ami jó, hogy az evangéliumi ideált annál jobban megközelíthesse. S ha a belső unió (amelyre mindenkiben a „charitas“ mellett csak „in necessariis“ van szükség) köztük meg nem is valósítható, de egyéniségük megtartása mellett annál biztosabban szövetkezhetnek közös külső ellenségeik (p. o. Róma és a tagadó naturalizmus) ellen. A fordító elismerésre méltó munkát végzett ez alapos tanulmánynak magyarra való átültetésével.“

Jóleső örömmel közlöm azt a méltányos bírálati ismeretést egy unitárius író tollából.

Majd Dr. *Szelényi Ödön* pozsonyi ev. theol. tanár és ismertebb nevű író társunk méltatta azt az „*Evang. Lap*“ f. évf. 8-ik számában eképen: „A vallási közönnyel együtt jár a felekezeti különbségek (elméletiek és gyakorlatiak) elgyöngyítése és az „általános keresztyénség“ jelszavának a hangoztatása. Ezt a jelszót sűrűn halljuk napjainkban is és csak kevesen vannak tudatában annak, hogy általános világnézet, általános kegyesség nincsen, hanem csak egyénileg színezett vallásosság és világnézet, s így bár sok tekintetben közel rokon világnézetek a lutheranizmus és kálvinizmus, és bár rokon a vallásosságuk is, mégsem egészen azonosak és ép a vallásos élet elszegényedését jelentené, ha a lutheri és kálvini vallásosság eltérő vonásait tudatosan elhallgatnánk. Így tehát a tudományos szempont kívánja a két testvérfelekezet különbségeinek tárgyilagos ismertetését. Ez a meggyőződés késztette Dr. Sz. M.-t *Preuss* lipcei tanár az „Allg. Evang. Luth. K.-Ztg.“-ben megjelent cikksorozatának a lefordítására, melyet helyenként nagy tudásának és bő tapasztalatának a tárházából vett megjegyzésekkel bővített. *Preuss* szerint az alapvető különbség a luth. és kálvini vallásosság között az Isten és a világ egymáshoz való viszonyának eltérő felfogásában van. Ebből származnak a dogmatikai különbségek, az egyházi élet különbségei s egyéb eltérések, melyeket mindvégig érdekfeszítően ismertet. Mi gyöngyörűséggel olvastuk *Preuss* szép és okos fejtegetéseit és melegen óhajtjuk, hogy bárcsak minél többen forgassák, mert akkor belátnák, hogy nincs miért pirulnunk a mi sajátosan színezett evang. vallásosságunk és a mi Lutherünk miatt.“

Ilyen előkelően tárgyilagos hangon a kölcsönös megteremékenyítés szempontjából ismertetem én is hallgatóim előtt a prot. hitrendszerek különbségeit évről-évre a dogmatikában.

Bő részletességgel, ismertette kérdésünket *Csengey Gusztáv* veterán író társunk is a „*Prot. Egyházi és Isk. Lap*“ jelen évf. 12. és 13. számában közzétett „*A két protestáns vallási típus kérdéséhez*“ c. közleményében. *Csengey* szerint „nem az istenfogalom más és más felfogása, hanem történeti fejlődésük magyarázza meg a két különböző protestáns vallási típus kifejlődését.“ A svájci reformációnak „republikánus“ s a lutherinek „monarchikus területe“ itt a kiinduló pont, ahol mindkettőnek sajátos vallásos individualitása domborodik ki az egyes hitkérdések kifejlődésénél. Különbön szerinte — és ez érthetetlen — „a vallásosságnak nem lehet típusa.“ „Van típusa — úgymond — az egyházaknak s az egyházak szerint eltagolt vallásoknak, de magának a vallásosságnak elkülönítő típusa nincs, mert annak az igazságnak örökkévalónak kell

lenni, hogy csak egy keresztyénség van: a bibliai keresztyénség, vagyis: a Krisztus evangéliuma; a vallásosságnak ez az egyedüli forrása; minden egyéb, ami ezt széttagolta, csak a metafizikai elméletek dogmás keresztyénsége. A vallásosság ebből nem épül.“ Az érdeemes szerkesztő által több helyütt találóan megkérdőjelezett fejtegetéseit azzal zárja, hogy „a fordító jó szolgálatot tett Preuss cikksorozatának lefordításával hazai prot. irodalmunknak. Beenged látnunk abba a németországi lutheri felfogás gondolatvilágába, mit ez a munka feltár előttünk. Gondolkozásra és vizsgálatra indít. Lesznek — így fejezi be —, akik hangot adnak vizsgálódásuk eredményének s az eszmecsere útján tisztázódnak a nézetek.“ Nagyon csodálkozom azon, hogy az érdeemes szerkesztő meggyöngíteni próbálta azt a történeti és hittani alapon egyaránt helyes tételmet, amely szerint „az ágostai hitvalláshoz hasonló *egyetemes érvényű* hitvallása — még a heidelbergi kátét s a két helvét hitvallást sem kivéve — a ref. egyháznak nincsen.“ Hisz ez a lutheri reformáció benső vallási egységéből s a reformátusnak külön nemzeti alapon való szervezettségéből is kitűnik. A kálvinizmus szektairányzatai is Angliában és Amerikában igazolják állításomat.

Az „*Evang. Órálló*“ ez évi 12-ik számában *Gömöry János* eperjesi ev. coll. főimn. igazgatótanár ismertette *Preuss* tanulmányát. Azt írja többi között: „Soha alkalmasabb időben nem jelent meg. Ne altassuk magunkat: mi másra nem támaszkodhatunk egyházi életünk felvirágoztatásában, mint azokra az erőkre, amelyek egyházunk lényegéből folynak. A prot. testvériség ápolását mi hangoztatjuk leginkább. Kálvinista részről e testvériség kifejezést nyert ugyan udvarias szólamokban, de ritkán cselekedetekben. A nagyközöniséget pedig a protestáns elnevezés lassanként megtévesztette, amennyiben ezalatt rendszerint a ref. egyházat értette. (Épen azt a vallási fogalomzavart akarja *Preuss* műve is eloszlatni). A napi sajtó, sőt a komoly irodalom is ily módon az ev. egyháznak kulturális stb. jelentőségéről hovatovább lekicsinyléssel nyilatkozott, sőt megértük immár azt is, hogy az evangélikusok által (is) fentartott Prot. Szemlében egy ref. „testvér“ állítja ki rólunk a szegénységi bizonyítványt. (*Sebestyén J.* pláne kizárólag a kálvinizmus számára foglalja le, tehát monopolizálja a protestantizmust, sőt legújában egy kálvinista politikai párton töri a fejét.) Hát legyen elég ebből a prot. közösségből! Fel kell világosítanunk intelligens közönységünket a luth. és kálv. vallásosság különbségeiről . . . Úgy a lutheri, mind a kálvini egyháznak más a kiinduló pontja s más a fejlődése. Más a mi szellemünk, mint az övék, (s ez a protestantizmus benső elvi gazdagságáról tesz bizonyosságot). Az ev. egyházhoz való öntudatos, önérzetes és tántoríthatatlan

ragaszkodás érzetét pedig csak úgy tarthatjuk fen egyházunk tagjaiban, ha az ev. szellemet a tanokban, a történeti fejlődésben és egyesek életében nyilvánvalóvá tesszük. Ilyen szempontból tartom én becsesnek a Preuss munkáját. Meg adja azt, ami a kálvinizmusé, elismeri, hogy nagy és fontos karizmáknak van birtokában, de azért kétséget kizáróan, szigorú tárgyilagossággal állapítja meg fejtegetései végén, hogy „a lutheri vallásosság vallásos tárgyi értékét tekintve fölülte áll a kálvinizmusnak s így a kettő nem egymás mellé, hanem előbbi utóbbinak föléje helyezendő! Mert hát „a kálvinista Istennek dicsőségét, a lutheránus magát az Istent akarja.“ (Én ezt úgy is kifejezném, hogy Luther egy hatalmas *vallási*, Kálvin ellenben hatalmas *egyházi* reformátori egyéniség). Ismertetése végén Gömörý „nagyon kívánatosnak tartja, hogy a Luther Társaság e füzetet (természetesen a bírálatok által megtisztított alakban) a fordító engedelmével több ezer példányban kinyomatná és terjesztené híveink körében.

Ugyancsak az Ev. „*Órálló*“ f. évi 13-ik számában *Geduly Henrik* püspök így méltányolja Preuss tanulmányát: „Régen élveztem munkát annyira, mint ezt. Mély filozófiai és történeti megállapításai, szinte csodaszerűen finom nuancirozása a két vallás rokon- és ellentétes vonásainak, az a gazdag történeti és irodalomtörténeti anyag, amelyet feldolgozott és az a finom, szellemes előadási mód, amelylyel anyagát közli: épúgy lebilincseltek engem, mint amennyire megkapott a szerző éleselméjű, igazmondó és biztató kritikája vallásunk létjogáról, hivatottságáról és remélhető diadaláról. . . . Ez a mű rendkívül alkalmas az öntudatos evangeliumi felfogás erősítésére, — s mint ilyennek, voltaképp egyetlen művelt magyar ev. egyházi tag asztaláról sem volna szabad hiányoznia. Megjelentetésével — a fordítás fárasztó, sikerült munkájával nagy szolgálatot tett a fordító fejlődő evang. theol. irodalmunknak. Ez úton kellene megkedveltetni a theol. irodalmat a mi művelt evang. közönségünkkel. Úgyesen, szellemesen, áttekinthetően megírt, rövidebb, az elmét nem hogy kifárasztó, de gyönyörködtető és egyszerű közleményekkel — akkor lehetne szélesebbkörű érdeklődés fölkeltségéről beszélni.“ — Nem tagadom, jól esett az a meleg méltatás kiváló püspököm tollából!

Komoly, tudományos és sok tekintetben önálló nyomon járó bírálati ismertetés adott Preuss művéről a tudós *Varga Zsigmond*, a „*Debreceni Prot. Lap*“ ez évi 13. számában. „Nagy általánosságban“ — úgymond „el kell ismernünk, hogy (a mű) objektív elfogulatlansággal törekszik az alapvető különbségek magyarázatát adni, s az eltérő felfogás jelenlétét a hit- és tanfelfogás egész rendszerén át kimutatni és leírni. A hitalap azonosságát is konstatálja, s ez az: az isteni

kegyelemben való szabad, személyes evangéliumi üdvhit, mely számunkra a Krisztusban megjelent, s a különbséget csak a megnyilatkozás módjára vonatkoztatja, de hogy miért, minő okból és honnan származik a luth. és kálv. vallásosság konkrét megnyilatkozásainak ez a különböző módja, a kérdésre úgy a szerző, mint a fordító adós maradt a felelettel, holott a prot. dogmatika spekulatív megállapításainak épp e kérdésre adandó elfogadható felelet garantálja hitelét, igazságát.“ — Dehogy maradtunk adósak a felelettel! Luther és Kálvin eltérő istenfogalmára vezettük vissza az alapvető különbséget a két prot. vallási típus között. Ezzel szemben szerzőnk — s idevágó fejtegetései kritikai ismertetésének igen tanulságos részletei —, mint hajdan *Schleiermacher* és később *Schneckenburger*, a vallásos öntudat meghatározottságának tényéből indul ki, amelynek pszichológiai kényszere az isteni üdvrendnek a keresztyénségben nyilvánuló működésére alkalmazva hozza létre a reformációnak két főalakját: a lutheri és kálvini reformációt. És — szerinte — „csak e végső pszichológiai alpból magyarázhatók meg eredményesen a két vallásfelekezet konkrét nyilvánulási formái stb.“ És csakugyan: „Mily logikusan és lélektanilag összefüggő rendszerről van szó a reformáció mindkét ágában. Mily szerves alkotórészként illeszkedik bele a Kálvin J. hitvilágába a... predestináció hite, vagy magyarázódik meg az Isten dicsőségének jellemző kálvinista hangsúlyozása, s mily könnyen lesz érthetővé a kálvinista ember egész lelki élete, felfogása, ha megtaláljuk azt a szülőket (mi Preuss-al megtaláltuk Luther immanens és Kálvin transcendens istenfogalmában!) mely az egész hitrendszer létrehozója! S ismét mily felségesen érthetőnek s nagyszerűnek fog feltűnni a lutheri vallásosság mély bensősége, vonzó kedélyessége, misztika iránti hajlandósága, túlnyomóan szubjektív jellege a hitfelfogás egész rendszerében, ha sikerül meghatároznunk annak a léleknek benső állapotát, amely rányomta bélyegét az egész lutheránizmusra!“ Ezt a pszichol. magyarázatot adta meg *Guder* is a *Schneckenburger*-féle dogmatika előszavában eképen: „A luth. és kálv. vallásosság alapjában véve egy: az isteni kegyelem által a Jézusban újjászületett ember hite és csak e benső hit tanbeli kifejezése ölt különböző alakot a két reformátornál az újjászületési állapot azon stádiumainak megfelelőleg, amelyeket a *megettérés* és *megszentelődés* pszichológiai momentumainak szoktunk nevezni.“

Fejtegetéseinek konkluzióját így vonja meg az érdemes bíráló: „A két hitrendszer közötti különbségeknek a vallásos öntudat ily pszichológiai meghatározottságából való magyarázata azonban semmiképen sem jelenti, hogy egyik felette állana a másiknak, sőt ellenkezőleg mint *teljesen egyen-*

rangú tényezők, állandóan az egymás általi kölcsönös ki-egésztésre szorúlnak.“ — Az igaz, de ez korántsem zárja ki a két prot. vallási típus értékelését, a mint hogy a luth. vallásosság szabad bensősége és közvetlensége jobban közelíti meg az evangéliumi keresztyén vallásosságot, mint a kálvinistának merev megkötöttsége és mégis kiható cselekvősége.

Végül a bíráló így is „őszinte elismeréssel“ fogadja a (Preuss értekezésében) „nyújtottat, s őszinte nagyrabecsülését fejezi ki a tudós fordítónak, ki a magyar protestantizmus szolgálatában már nem egy jelentős érdemet szerzett magának.“ Sajnos, hogy a „Debreceni Prot. Lap“ egyik későbbi számában Vargának ezt az előkelően komoly, tudományos és tárgyilagos álláspontját elhagyta, és Preuss művének értékelésében Révész Imre szellemes, de egyoldalúan szenvedelmes fejtegetéseit vallotta magáéinak.

A ref. „*Lelkészegyesület*“ ez évi 10. számában rövidesen —k—s. ismerteti Preuss kiadványát, amelyről azt mondja, hogy „voltaképpen a lutheri szellem dicsőítése kíván lenni,“ s amelynek egybehasonlítása a bizonyára luth. szemüvegen keresztül vizsgálódó magántanár szerző fejtegetése szerint a kálvinistaság hátrányára billenti meg a mérleget, amiről a szintén luth. fordító tudós sem tehet. Szerző és fordító önelégülten mondhatják munkájukról, mily szép ez a régi dal régi dicsőségről! Az objektivitás azonban még szebb.“ — Hisz ez a könyved szellemeskedés is valami. Azt is köszönettel fogadjuk, — csak használjunk vele az ügynek!

Látszólag nagy tudományos részletességgel, olykor szellemesen, de helyenként csipkedő modorban s a valódi komoly tudományos tárgyilagosság rovására, sőt itt-ott nagy mondásokkal is tarkítva — ismerteti *Preuss* tanulmányát *Révész Imre* az erdélyi „*Ref. Szemle*“ ez évi 14—16. számában és 6 lapon át külön lenyomatban is. Egy fiatal francia abbénak előkelő, de felületes szellemességével szakasztott alter egója annak a Preussnak, amilyenek Révész őt képzeletében magának megrajzolta. Művének rövid tartalmi áttekintése után „mindenekelőtt *tartozik* (sic) azzal a megállapítással, hogy Preuss a feladat megoldási módját általában véve helyesen fogta fel; a két irány különbségeinek gyökerét a maga helyén kereste s ezt az alapeltérést, amely a vallásos viszony megélésében és felfogásában nyilvánul, széleskörű olvasottsággal, a szemléltető példák egész seregével, s a mellett — legalább látszólag (sic) — tudományos tárgyilagosságra igyekezve kísérelte meg kimutatni a vallásos szellem alkotásainak egész nagy mezején. Levezetése, ha nem is kimerítő, de ügyes, elmés és ami fő, egységes; leginkább épen erre való tekintettel ítéljük mindezekre nézve hasznosnak és eszméltetőnek

a mű tanulmányozását. Ennek a tanulmányozásnak azonban okvetetlenül erős kritikával kell járnia, mert a munka egyes részletei már nem olyan kifogástalanok, hogy szó nélkül elfogadhatnók őket, akár tartalmi tekintetben, akár a fordítás szabatosságát illetően.” (Utóbbira vonatkozólag szíves készséggel elismerem, hogy több helyütt engem: a fordítót a bíráló üdvösen javított, s javításait egy későbbi kiadásban fel is használom.)

Ezzel az „erős kritikával” aztán Révész a tartalmi hibák feltüntetésénél Preusst azzal vádolja, hogy „sehol sem tesz egészen szabatos különbséget a Luther és Kálvin személyes vallása, meg a luth. és kálv. történelmi vallásosság között . . .” (dehogy nem, hisz utóbbit előbbi folyományának fogja föl következetesen); hogy továbbá „a szerző, bármily elismerésre méltóan igyekszik, megőrizni a tudományos tárgyalás objektív hangját és szempontját, valójában mégis csak a saját hite: a lutheránizmus iránt való rejtett (dehogy rejtett!) rokonszenvvel s ennek visszajaként a kálvinizmus iránt való, már sokkal kevésbé rejtett ellenszenvvel (azt Preussnál pápaszemmel sem lehet találni!) nézi és taglalja a kérdést,“ s végül az egyes kérdéseknél „súlyos logikai s történelmi botlásal,“ „egyoldalúsággal,“ „elfogultsággal,“ sőt helyenként „túlzásokkal“ és „igazságtalan nyilatkozatokkal“ vádolja. Vádolja pedig ezekkel azt a német tudóst, ki *minden egyes* állítását latin, német és francia forrásokkal igazolja be, de amelyeket a könnyebb olvasás végett a fordításnál mellőztem. Végül ily „szigorúan lelkiismeretes tudományos alapos-sággal“ megkonstruálván, illetőleg anatómiailag izekre szedvén Preuss művét, nagy önelégültséggel, szinte kedvteléssel azt volt „kénytelen“ megállapítani, hogy „*Preuss műve. — akármily érdekes, vonzó és tanulságos olvasmány is, alap jellemvonása szerint önálló tudományos érték nélkül szü-
kölködő pártirat.*“

Álljunk meg egy kissé e nagy hangú kijelentésnél. Szívesen viselem én a felelősséget s a súlyosabb kritikát is a fordítás gyarlóságaiért vagy Preuss esetleges, de nem tudatos tárgyi tévedése miatt, de azt már még sem hagyhatom megjegyzés nélkül, hogy *a német mesterek francia követőinek egy kezdő fiatal magyar tanítványa* „önálló tud. érték nélkül szükölködő pártiratnak“ minősítse Preuss komoly tanulmányát. *Kirn* dogmatikájának és etikájának ez az ismert nevű tudós kiadója s a XIX-ik század vallásos hittani mozgalmainak legújabbí nagyrabecsült írója tudományos komolyságunkat vonná kétségbe, ha vele fiatal tudósunk e nagyhangú, de rövid kijelentését közölnék. Épezért a polemia — tudományos reputációnk érdekében — még az őt ért vagy érhető kritikát is tekintve — hogy úgy mondjuk — saját

szakállomra intézem el. Révész kijelentésének méltó pondent-ja az, amidőn egy más kolozsvári tanártársa — igaz, hogy magán-iratban — Preuss komoly *tudományos* kérdését „házi per-patvar“-nak minősítette, s annak ismertetése előtt a Prot. Szemle“ hasábjait — elzárta. Bizony egy Révész Imrétől más bírálatot vártam volna ily kiváló német tudós művéről!

Megjegyezzük még, hogy a „*Sárospataki Ref. Lapok*“ ez évi 15. számában Preuss művének megjelenését és magyarra fordítását egyszerűen regisztrálta. Majd egy későbbi számában Révész Imre fent jelzett különlenyomatának, „mint hatalmas válasz iratnak“ és „nagyon tartalmas, mélyenjáró ismertetésnek“ nagy részét, mint „meggyőződésével egyezőt“ lenyomatta. Azt az állítását, amely szerint Preuss Kuyper, immár *Csűrös, Czeglédi és Sebestyén* által magyarra is lefordított „szellemes“ előadásait a kálvinizmusról „nem ismerte;“ és fel nem használta, fölkérésre később visszavonta. De hogy is lehet ilyet nem nálam, hanem egy ilyen kérdésről író komoly német tudós írónál feltételezni! Az más kérdés, hogy „ref. teológusaink veszik-e vagy nem veszik Preuss dolgozatát figyelembe.“ Annál azonban tán mégis csak többet megérdemelt volna, mint csak annyit, hogy Preuss műve „a lutheri és kálvini vallásos felfogás és vallásos élet főbb pontjainak összehasonlító ismertetése és luth. szempontból való megítélése.“ Habeat sibi!

Révész Imre „kitünő bírálatának“, mely „játszva verte le Preuss agyaglábakon álló állításait“, méltó társa *Sebestyén Jenő* „A kálvinizmus fensőbbisége“ c. reklámszerű cikke *Kuyper* „A kálvinizmus lényege“ c. általunk is örömmel fogadott műve magyar fordításának (ismertette *Deák János* az „*Órálló*“ ez évi 31. sz.) megjelenése alkalmából a „*Prot. Egyházi és Iskolai Lap*“ ez évi 19. számában, amelyben ritka szenvedelmes „fensőbbiségi“ hangon Preuss tanulmányának rövid ismertetésére is áttért. Miután az „Alkotmány“ és Jászi-ék bombasztikus stílusában *Kuyper* idézett, „híres“, „klasszikus“, „világhírű“ és „nagyszerű“ művének magyar nyelven való megjelenését, (melynek előszava és negyedik felolvasása épen az ő tollából való) jelzi, rátér „Preuss vérszegény kísérletezése“ (sic!) ismertetésére is eképen: „Alig van könnyebb, biztosabb, szuverén fölényt adóbb munka, mint a kálvinizmus szuperioritásának bebizonyítása a lutherániz-mussal szemben“ mert hát — így érvel — „*teológiájának* egységes, logikus rendszerében, *önálló világnézet* formálási képességében, a *kulturához* való viszonyában, *jogi és politikai érzékének* fejlettségében, magasabb rendű *intellektualizmusában*, az egészséges *individualizmus* s *aktivitásának* és heroizmusának kifejlesztésében, a *demokrácia* iránt való érzékében, *egész etikájában*, a modern életre, s főleg a *kapitalizmus, ipar, kereskedelem* kifejlődésére gyakorolt óriási

hatásában egyaránt a kálvinizmus vezet.“ (Kár, hogy a művészetet is nem említette, amelyről mestere: *Kuyper* műve 180 l. maga is azt mondja: „Kétségtelen, hogy Luther művészi tekintetben sokkal magasabb színvonalon állott, mint Kálvin.“) Majd azt mondja, hogy „Preuss munkája nem pártirat, hanem csak szelíd erőlködés (sic) annak a mentésére, ami még menthető.“ „Kálvinnak deizmussal való vádolása theol. baklövés,“ és „hibája Preussnak, hogy sem Trölschöt, sem a holland és angol idevágó nagyszerű munkákat nem *látszik* (sic) ismerni.“ (Van bátorsága, illet egy német tudósnál feltételezni!) Sőt *Kuyper* és *Bavinck* kétségtelenül nagyszabású és arányú irod. munkásságára való utalással azt állítja, hogy „a vérbeli, a valósággal kálvinista világnézet alapján dolgozó ref. teológusok sokkal nagyobb stílű munkásságot fejtenek ki, mint a vérbeli lutheránusok,“ (úgy látszik, ismertetőm nem vett tudomást a felette gazdag újabb német prot. theol. irodalomról, vagy egy *Dorner* és *Frank* prot. theológia történeteiről!) Végül egy győzedelmes harcosnak mámorában kijelenti, hogy „az unió az a legrosszabb orvosság, amit jóhiszemű doktorok példátlan makacssággal akarnak már ötven év óta beadni a magyar protestantizmusnak is.“ Ily unióból természetesen én sem kérek. De fiatal íróársam eme kálvinista túltengése már valóságos monopolizálása a hazai és egyetemes protestantizmusnak a „hódító“ kálvinizmus javára. Ez már szinte egyedülüdvözítő túlzott kálvinista öntudat, amelyet nem ok nélkül oly türelmetlennek jeleznek a más vallásfelekezetűek széles e hazában. Nagyon csalódik *Sebestyén*, ha ily történet- és vallásellenes nagyhangú kijelentésekkel, — amelyekre *Kuyper* közismert művének sincs szüksége — szolgálni véli a hazai protestantizmust, vagy ellensúlyozni a Nyugat-ék szellemes erőlködéseit. Bántó csak az, hogy nagymúltú lapunk érdemes szerkesztőjének egy szava sem volt e túlzott önérzetű szellemi röppentyűkre! Bizonyára *Kuyper*: bár „csupa energia, csupa akarat s a „Soli Deo Gloria“ gondolatának rettenthetetlen harcosa“ nem engedett volna meg magának ilyeneket!

A Luther Társaság jeles közlönyében: az „*Ösvény*“ f. évi 1. füzetében maga az érdemes szerkesztő: *Kovács Sándor* méltatta *Preuss* értekezését. „Szellemes és tartalmas essaynek“ mondja, mely „rendkívül értékes és alkalmas arra, hogy gondolkodásra készítse olvasóit. Kiindulópontja az, hogy valamely vallásfelekezetnek igaz lelkét pusztán hitvallásaiból, dogmatikájából nem ismerhetjük meg, hanem egész életét kell szemügyre vennünk s főleg azt nyomoznunk, hogy energiáját, erőtlőkjét milyen téren használja fel. . . . Részünkről sajnáljuk, hogy a fordító egyes, — bár kisebb terjedelmű részleteket — csak kivonatban közöl (az igaz, hogy helyenként mint fordító kissé szabadon jártam el a

szöveg fordításával), holott az egész essay oly tökéletes kis remek, hogy minden mondatért kár. A fordítás különben világos, folyékony és ha társaságunk ez essayt újra kiadná, felhasználható.“ (Gyökeres revízió alá venném a beérkezett bírálati ismertetések alapján!)

Végül a „*Dunántúli Prot. Lap*“ ez évi 31. számában „Lutheri és Kálvinj vallásosság“ címmel „Református“ szólott Preuss művéről. Ő is azt tartja, hogy „Révész l. komoly és alapos (?) röpirata egész könnyedén bizonyítja be nyomról-nyomra a Preuss-féle állítások tarthatatlanságát.“ (Mintha bizony itt „*állítások*“-ról és nem forrásilag beigazolt *tényekről* volna szó). Azzal vádolja Preuss „röpiratát“ (?), hogy „a tudományos alaposság látszatával vonul föl előttünk . . .“ sőt, hogy „a tárgyilagos modor ruházata alatt nem egyúttal a tárgyilagos igazságot“ nyújtja. Részletesen itt-ott gúnyolódó modorban szedegeti elő Preuss művének itt-ott erősebb kálvinistaellenes fejtegetéseit, s azzal illeti meg azt a „meglepően eredeti felfogását“ is, amely szerint „a lutheránizmus a ferenc- és dömésrendi misztika, a kálvinizmus ellenben a kath. világalalom evangéliumi folytatása, sőt utóbbi a jezsuita rend párhuzama.“ Hát természetes, hogy csak szellemeskednünk vagy gúnyolódnunk lehet ott, ahol nem tudjuk megérteni a vallás és a vallásosság közötti különbséget. Más helyütt p. o. *Preuss* világosan kimutatja, hogy p. o. Luther és Kálvinnak ugyanaz a hite és kegyelemvallása van, és mégis eltérő az ő vallásosságuk, míg ellenben a kálvinistáknak és a jezsuitáknak teljesen ellentétes vallásuk van, s mégis annyi rokonság van az ő vallásosságukban. Ez utóbbi kérdést: az evang. vallásosság újabb átalakulását egy gyönyörű tanulmányban fejtegeti *Preuss* az „Allg. Ev. Luth. K.-Ztg“ jelen évf. 21—24. számában. Hisz némely kálvinista íróinknak felekezeti elfogultsága odáig megyen, hogy mint p. o. *Révész* és *Sebestyén* — még Kálvin fatalista izű „horribile decretum“-ának: az absoluta predestinációnak s a kegyelem elveszítetlenségének — mely Kálvin magántheológiai felfogása — is védőív szegődnek. Én ebben a két felfogásban „fől nem mérhető vallásos és etikai erőket“ csakugyan nem tudok fölfedezni, és nem tudom benne *Kuyperrel* meglátni „a magasabb értelemben vett tudományosság legerősebb rúgóját.“ Ezzel szemben mennyivel találóbb az ellenfeleink által oly sokszor idézett, s majdnem monopolizált *Tröltsch* felfogása a két prot. vallási típus sajátos jellegéről, amidőn azt mondja, hogy „a lutheránus túrve viseli el a keresztet, a szenvedést és a vértanuságot, a kálvinista ellenben Isten tisztelőtére pihenést nem ismerő munkával és a munkában rejltő önfegyelmeléssel, a ker. gyülekezetnek ezzel elért virágzása végett *uralkodik a világ felett.*“ Persze ezt a Tröltschöt mi hazai lutheránusok „nem eléggé ismerjük.“ És ugyancsak

az a *Tröltsch* vallja azt, hogy „a valódi luth. vallásosság a ker. ember életéhez hasonlóan bibliailag megkött és mégis szabad vallásosság egyaránt, — történeti alapon kifejlődött egységes élő vallásosság a történeti multtal való szakítás nélkül, s igazán a XIX. és XX. század kifejlett vallásosságának ép és egészséges synthezise.“ Mert hát élő személyes vallásosság az minden ízében, de a biblia és a reformáció historiai hagyományain fundamentálva.

A fentebbiekben közöltem a Preuss tanulmányáról szóló ismertetések, bírálatok lényegét. Ezen ismertetések jóleső érzéssel töltönek el engem, — mert bár akadtak egyes bírálók, akik érzékenykedésből vagy elbizakodottságból avagy féltékenykedésből igyekeztek csökkenteni Preuss tanulmányának az értékét, az elfogulatlan, tárgyilagos, számot tevő ismertetők nagy többsége mind elismeri Preuss tanár nagy tudását, szellemességét, művének világosságát, erős logikáját, gondolatokat ébresztő okfejtését és tudományos kérdése aktualitását. Így hát nem végeztem haszontalan munkát a tanulmány lefordításával s ez nekem elég jutalom.

* . *

Jegyzet. Mialatt e közleményem a nyomdába került, megjelent az „Ösvény“ f. évi 3. füzetében *Dr. Masznyik Endre*: „*A protestáns unióról*“ c. jeles előadása, amelyet az Orsz. Év. Tanár- és Tanító-Egyesület ez évi június 2-án tartott közgyűlésén olvasott fel, s „remek cikknek“ mondja Preuss tanulmányát. Felfogása szerint: „amely mélyreható különbség van az ő és új test. vallás — a törvény és az evangelium között — ugyanoly mélyreható különbség, egészen más lélek van a lutherizmusban és kálvinizmusban is.“ Találón mondja, hogy az egyiknek lényege a „világboldogítás“ s a másiknak a „világhódítás“. A theokratikus törvényszerű jellegű kálvinizmus inkább hangsúlyozza a ker. embernek az istentől való függőségét, a lutherizmus az istenben való szabadságát. A lutheri ethika mély bensőséggel, kedélyének nemes tisztaságával áll egy ellenséges világ közepette, tűrve, szenvedésével önmagához és istenhez menekülve, — Kálvin ellenben szembeszáll a világgal és vaskézzel kényszeríti, hogy minden vonatkozásaiban: politikában, nemzetgazdaságban, tudományban, családi életben egyedül Isten dicsőségének szolgáljon s szent törvényei előtt meghajoljon. Onnan van az, hogy a protestantizmust életrevalóvá, konkrété, kultúrképessé s reális történeti hatalommá inkább Kálvin, mint Luther tette. Így értelmezi a két reformátor is vallásuk közötti különbséget p. o. egy *Dorner*, *Luthardt*, *Schneckenburger* és *Lobstein* is a maguk hittanában. Szerintök is a luth. vallásosság sem nem „*weltsüchtig*“ vagy „*weltflüchtig*“, hanem „*welttüchtig*.“
Dr. Szlávik Mátvás.